

PÉCHI SIMON VILÁGKÉPÉNEK ELEMEI ÉS FORRÁSAI

DÁN RÓBERT

Az elmúlt évek irodalom- és művelődéstörténeti kutatásai új megvilágításba helyezték a XVI–XVII. századi Erdély radikális antitrinitárius eszmeáramlatait. A korábbi teológiacentrikus vizsgálódások után hangsúlyt kaptak az ideológiatörténeti elemek, és ezáltal számos eddig ismeretlen összefüggés bontakozott ki a kor teológiai irodalmából.¹ Megismerkedhettünk az unitárius felfogás hátterében kibontakozó komplex és forradalminak tekinthető szellemi erjedéssel, amely az 1560-as években fogalmazódott meg, és Dávid Ferenc környezetéből kiindulva rövid idő alatt Erdély vezető ideológiájává vált.

A török és osztrák birodalmak közé szorult erdélyi fejedelemség a XVI. század közepétől sajátos hintapolitikát folytatott — valós vagy látszat függetlenségét megóvandó — az akkori Európa két nagyhatalma között. E kettős érdekelttség ideológiai vetületeként már az 1560-as évek közepe táján felbomlottak a katolikus, majd a korábban radikálisnak tekinthető protestáns teológiai formák. Ezek mellé, sőt bizonyos vonatkozásokban helyükre lépett az unitárius felfogás, amely ebben a szellemi légkörben a szabadabb gondolkodást, a kötetlenebb vizsgálódást képviselte. Legfőbb világi támasza a török segítséggel fejedelemmé választott János Zsigmond volt, aki 1569-ben szép nyilatkozatban jelentette ki, hogy „*a lelki esmeret semmire erőszakkal nem vitethetic*”.² A tolerancia e korai megnyilvánulása megnyitotta Erdély kapuit a külföldről érkező, humanista műveltséggel rendelkező antitrinitárius prédikátorok előtt. Az Erdélybe érkező radikálisok megerősítették és tovább fejlesztették a szabadgondolkodás unitárius normáit. A teológiai radikalizálódási folyamatot G. Blandrata és Dávid Ferenc indították el, de a hetvenes évek elejére tanaik ötvöződtek J. Sommer, J. Palaeologus, majd a heidelbergi menekült M. Veheglirius nézeteivel. Ez utóbbiak erdélyi tevékenysége nem csupán a hagyományos trinitárius dogmáktól való távolodást segítette elő, hanem általánosan

¹ Pirnát, A., Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 1. m. Itk. 1970. 680–684. Helikon, 1971. 363–392. Dán R., XVI. századi irodalmi műveltségünk és az antitrinitárius ideológia héber forrásai. Bp. 1971. (Kand. ért. tézis.) Varjas B. bevezetője. RMKT. V. XVII. sz. Bp. 1970. 5–13.

² A Nagyváradi Disputatio. Kiad. Nagy L. és Simon D. Kolozsvár. 1870. 130–131. l.m. Székely S., Az unitárius vallás története Erdélyben. 66.

elfogadott módszerré emelték a kritikát, a kétkedések megfogalmazását, az ellentmondásokból való következtetést. A XVI. század ideológiatörténeti viszonyai között a teológiai kötetlenségnek és a relatív gondolatszabadságnak ez a megnyilvánulása Európa egyik leghaladóbb tendenciája volt – annak ellenére, hogy lényegében a bibliára korlátozódott. A biblia körül kibontakozó polémiák azonban fellazították a világnézeti és társadalmi problémák kötelékeit is.

E humanistákkal kapcsolatban álló erdélyi főurak udvarházai a század vége felé teológiai vitáktól visszhangzottak, és az eszmecserék során a bibliával azonos bizonyító értékűvé emelkedtek a klasszikus görög filozófusok eredeti vagy nekik tulajdonított kijelentései. Így vált Arisztotelész a materializmus jelképévé, Platón a többszörösen átértelmezett idea-tan miatt a vallásos nézetek zászlajává. Hallatott magáról a sztoicizmus, amely a szemlélődő visszavonultságot hirdette. Egyes gondolkodók pedig, mint a Gerendi János környezetében felbukkanó Ch. Francken, már primitív ateista elveket hangoztattak.³

Az általános szellemi forrongás kohójában, valamikor az 1580-as években, a korábbiaktól lényegesen különböző új ideológia született. Az Eőssi András által megfogalmazott „semijudaizans” szombatosság. Ez a bibliára koncentráló vallás – eredetét tekintve – közvetlenül az unitárius teológiából nőtt ki, felhasználva annak a közös protestáns múltba gyökerező kritikai módszereit az Ó- és Újszövetséggel szemben. Ugyanakkor, egyúttal megtagadta azokat az eredményeket, melyeket éppen az unitárius gondolat hozott napfényre. A radikális antitrinitárianizmus egész története lényegében nem más, mint a bibliai szövegek köré kombinált teológiai tételek tagadása. Dávid Ferenc és említett társai eljutottak odáig, hogy a textusokat igyekeztek első értelemben, minden kombináció nélkül értelmezni. Innét egyenes út vezetett a logikai, történeti, filológiai módszerek alkalmazásával – a szövegek teljes tagadásához. Eőssi András és társai nem ezt az utat választották. Megragadtak egyes módszereket, ezeket az Újszövetség logikailag támadható tételei ellen fordították, azzal a vélt eredménnyel, hogy így igazolták az – Ószövetséget. Naiv teologizálásuk a mózesi Törvény érvényességének dogmáját állította a hitből való „igazulás” tétele helyébe. Ezzel a megoldatlan kérdések egész sora merült fel: úgymint az ószövetségi rituálék, a Jézus-Messiás és a megváltás probléma. Az első szombatos teoretikusok ezekre a kérdésekre meglehetősen bizonytalan válaszokat adtak. Hirdették a „Mózes székében ülő írástudók” igazságainak elméleti adaptálását, beemelték hitelveik közé a chiliazmust, és változatlanul hagyták a Jézus-Messiás koncepciót.⁴ Lényegében tehát a régi kombinációk

³ *Francken, Ch.*, De incertitudine religionis Christianae. Kolozsvárott írt kéziratát I. Késérő Bálint kísérő tanulmányával (sajtó alatt). *Pirnát A.*, Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon, 1971. 363–392.

⁴ *Kohn S.*, A szombatosok történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkanzellár életére és munkáira. Bp. 1889. I.m. *Varjas B.* i.m.

helyére újakat állítottak, visszavonva az unitárius ideológiának a racionális szemlélet irányába tett engedményeit.

Az erdélyi politikai viszonyok meglehetősen kedveztek ennek az új teóriának, bár a legújabb kutatások azt igazolják, hogy a szombatosság nem specielisan magyar vagy erdélyi jelenség.⁵ Az unitárius kereszténység és a rabbinikus zsidóság közbülső állomásaként értékelhető ideológia azonban, legjelentősebb sikereit Erdélyben érte el. Ami elsősorban az erdélyi viszonylagos vallásszabadsággal indokolható. Másrészt a cselekvés és a politika porondjáról kiszorult vagy háttérbe kényszerített egyének és rétegek gyors csatlakozását jelzi off. A négy „recepta religio” — közöttük a legfiatalabb, az unitárius is — a hivatalos hatalom árnyékában tevékenykedett még a János Zsigmondot követő katolikus fejedelmek idején is. A teológiaiul ultraradikális szombatosság így akarva-akaratlanul a politikai ellenzék szerepébe kényszerült. Ez pedig visszahatott tömegbázisára, és érthetővé teszi a városi, szegényebb néprétegek körében elért befolyását. A főúri udvarokban elméleti síkon „kifundált” ideológia ebben a közegben érelődött társadalmi erővé.

A szombatosok első szervezett politikai akciójáról már 1595. július 15-én írott bizonyíték tanúskodik. A marosvásárhelyi szombatos polgárok ezen a napon levélben fordultak a katolikus Báthory Zsigmond ellen vonuló Szinán basához. Közölték a török vezérrel, hogy ők is egyistenhívők, disznóhúst és más tiltott ételeket nem esznek. Kifejtik, hogy véleményük szerint az egyisten elveszi a Háromsághívőktől a hatalmat és azt a szultán kezébe fogja adni. Akkor pedig a törökök tegyenek különbséget közöttük és az ellenük harcoló keresztények között. Mert ők „igen jó akarói a hatalmas basának és mind a török nemzetségnek”. E levél bibliai párhuzama (Jos. 2/9—10, 12, 18) nyilvánvalóvá teszi, hogy aláírói nem érznek közösséget a hatalommal, többek között azért, mert az isteni gondviselés annak ellenségeit támogatja. Az akció megíhúsulásakor Báthory tudomására hozták, hogy a szervezők „*ki szöcs, ki szabó, ki ötves, ki pedig egyébféle műves emberek*”.⁶ Más XVII—XIX. századi dokumentumok is igazolják, hogy a szombatosság történetének főszereplői ekkor és a későbbiekben mesterlegények, polgárok, szegény darabontok, parasztok voltak. Kivételt csupán a szekta kialakulása körül tevékenykedő, majd később a hatalommal a hatalomért szembeforduló néhány főúr képviselt. A Gerendiek, Kornisok, Petkiek és maga Eőssi András, a századfordulón és később

⁵ Dán R., *Two Works of Vehe-Glirius and the Early Sabbatarian Ideology in Transylvania*. Armarium, 1974. (Sajtó alatt). A XV. század orosz szombatosairól l. Kazakova, N. A. — Lurije, J. Sz. *Antifeodálnúje ereticszkije dvizsenija na Ruszi XIV. veka*. Moszkva — Leningrad, 1955. A XVI. sz. első felében működő anabaptista szombatosokról l. Hasel, G. F., *Sabbatarian Anabaptist of the Sixteenth Century*. AUSS. V—VI. 1967—1968. 101—121, 21—28. Az európai szombatosság áttekintését l. I. N. Adreus — L. R. Conradi, *History of the Sabbath and the first day of the week*. Washington, 1912. 632—684.

⁶ ETA I. Kolozsvár 1855. 30—32. Kohn i.m. 76. A levél aláíróiról: Borsos Tamás, Vásárhelytől a Fényes Portáig. Szerk. Kocziány L. Bukarest. 1968. Szabó Gáspár Eőssitől vitt kéziratokat, melyeket Vitezul Mihail rendeletére 1600-ban elégetttek. ETA i.h. 29. Eötvös Miklós és Péter makóiak voltak (!).

Székely Mózes hívei, esetleg a sikertelen hatalomátvételi kísérlet vezetője is. Ez utóbbiak szombatos kapcsolatairól konstantinápolyi emigrációjuk idejéből kapunk hírt.⁷

A felvázolt politikai és ideológiatörténeti háttérből emelkedett ki az iparos szülőktől származó Péchi Simon, aki vagyont és politikai befolyását Eőssi Andrásztól örökölte. A vénségére gyermektelenül maradt vallásalapító benne vélte megtalálni elveinek hordozóját, szektája jövődöbeli vezérét. Péchi teológiájának, zsidózó, rituális szemléletének elemzéséről több szó esett már. Kohn Sámuel teljes életművét, mások egyes ránk maradt irodalmi alkotásait hozták közelebb a modern kutatáshoz.⁸ Eredményeik ismeretében és kritikájával, valamint újabb forrásanyagok segítségével teszünk kísérletet Péchi Simon világképe elemeinek megragadására.

*

Eőssi András valamikor az 1580-as évek végén külföldi tanulmányútra küldte a fiatal Péchit. A kortárs diákokkal ellentétben, kiszemelt utódját nem a híres német egyetemek felé irányította, hanem a török-arab Kelet népes zsidó gyülekezeteit jelölte meg peregrinációja céljául. Péchi talán több mint egy évtizedig úton volt. Járt Konstantinápolyban, Észak-Afrikában és visszatért Nyugat-Európában. A keleti udvarokban töltött évek során szerezhette nagy nyelvismeretét, és minden bizonnyal jártasságra tett szert a politikai élet különféle szövevényeiben. Az sem kizárt, hogy valamiféle diplomáciai megbízatást is kapott Báthory Zsigmondtól, aki türelmetlenül várta úti-beszámolóját 1599-ben.⁹

Mindenesetre, már pályájának első szakaszában meglehetősen ellentmondásos tevékenysége. Mint Eőssi örököse, nyilvánvalóan annak teológiai nézeteit is osztotta. Ugyanakkor a szombatosokkal szembenálló Báthory Zsigmond környezetében találjuk a századfordulón. Később Bocskai egyik titkára lett, Rákóczi Zsigmond is élt szolgálataival. Báthory Gábor megerősítette birtokaiban, majd 1613–1621 között Bethlen Gábor kancellárja volt.¹⁰ Kétségtelen, hogy politikai karrierje mögött nemcsak hatalmas birtokai és Eőssitől örökölt befolyása állt. Sikereihez hozzájárulhattak a magasabb török

⁷ Maróthy György, akit távollétében ítéltek el az 1638. évi szombatosüldözések idején Konstantinápolyban közvetített Székely Mózes és az „Erdélyi Ház” egyes alkalmazottjai között. Bakó Péter diák az ő rábeszélésére circumcizáltatta magát. I. Rákóczy György és a Porta. Szerk. Beke A. – Barabás S. Bp. 1888. 115, 199, 286. Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetéseihez. Bp. 1883. 272–273, 477–478, 292–295. 1639 tavaszán a menekülő szombatosok Konstantinápolyba küldött levelét uo. 554–556.

⁸ Kohn S. i.m., Péchi Simon Psalteriuma. Közzéteszi Szilády Áron. Bp. 1913., Péchi Simon szombatos imádságoskönyve. Közzéteszik: Guttman M. és Harmos S. Bp. 1914. (IMIT. 39.)

⁹ Naplóját utoljára a múlt században, Orbán Elek beszámolója alapján Orbán Balázs és Kohn dolgozták fel. Kohn i.m. 161–163. helyreigazította Köváry László. Ker. Magv. VI. 1876. 37. tévedését a hazatérés dátumát illetően.

¹⁰ Péchi életrajzát és politikai tevékenységét I. Kohn i.m. Adalékokat I. Varga I., Péchi Simon életéhez és munkásságához. ItK. 1971. 476–480.

körökhöz korábban szerzett kapcsolatai, rendkívüli műveltsége és udvaronci simulékonysága. A mindenkori hatalom érdekében tevékenykedő Péchi különösebb aktivitást nem fejtett ki a szombatosság ügyeiben — ezekben az években. Sőt azt is feltételezhetjük, hogy még kapcsolata sem volt Eőssi elveinek őrzőivel. Legalábbis 1621-ig. Annyi bizonyos, hogy ebben az évben Bethlen lefogatta, talán a haimburgi béketárgyalásokkal kapcsolatos hűtlenségi vádak miatt. A kortársak úgy tudták, hogy a fejedelem az ő általa bevezetett „*honestia custodia*” — azaz a főnemesek bizonyítékok nélküli letartóztatásának törvényét alkalmazta vele szemben.¹¹ Ennek a keleti ízű jogszokásnak megjelenése Erdélyben és használatának összekapcsolása Péchi nevével arra utalhat, hogy a kancellár nem örvendhetett nagy népszerűségnek a főnemesek körében. Az sem kizárt, hogy az említett törvényt nemcsak a fejedelmi hatalom, hanem saját érdekében is gyakorolta. Így valószínűnek látszik, hogy ellenfelei az első adandó alkalommal igyekeztek megszabadulni tőle. Ez az alkalom az említett haimburgi béketárgyalások során jelentkezett, de kivitelezésére csak néhány hónappal később kerülhetett sor. Az 1621. ápr. 22-én bezárult tárgyalásokon Ferdinánd ügynökei megkörményézték Péchit; ha a kísérlet nem is járt eredménnyel, maga a tény arra utalhat, hogy Péchi alkalmasnak látszott egy Bethlen-ellenes politikai szervezkedés vezetésére. Letartóztatására 1621. május 23-án reggel 9-kor került sor Váradon, Bethlen utasítására meglehetősen homályos körülmények között és indoklására sohasem került sor. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy Péchit nem vallási okokból, hanem politikai megfontolásból távolította el a hatalomból a fejedelem.¹²

A szombatosság vádja ekkor nem is merült fel ellene, pedig ezzel a jogtalanságnak még a látszatát is elkerülhették volna ellenfelei. Az 1618. évi okt. 4–21. között tartott kolozsvári országgyűlésen ugyanis Bethlen a rendek köteletségévé tette a zsidózás felszámolását, és követelte, hogy „*efféle sectáknak autorit, promotorit*” kutassák fel és „*minden kedvezés nélkül büntetődjenek*”.¹³ Péchi ott ült a teremben, amikor ez a felhívás elhangzott; talán kancellári tisztjénél fogva ő fogalmazta Bethlen beszédét. 1621-ig tehát nem merülhetett fel Péchi ellen a szombatosság gyanúja. Kohn Sámuel két bizonyítékot is hoz annak igazolására, hogy a kancellár aktív szombatos volt ezekben az években. Véleménye szerint ezt támasztják alá azok az énekek, melyek már 1615 előtt neve alatt szerepeltek a szombatosok gyűjteményeiben. Ezek azonban még a századforduló előtt is íródhattak, amikor Péchi Eőssi birtokán és annak védelme alatt élt. Kohn másik bizonyítéka 1616-ból keltezett. Azonban sem az énekek, sem ez utóbbi forrás, amelynek részletes elemzésére visszatérünk, nem győzték

¹¹ Kemény János Ünéletírása és válogatott levelei Bp. 1959. Ker. Magv. XIX. 1889. 353–355. Kemény hazaárulással is vádolta Péchit. Kohn cáfolja, i.m. 177.

¹² Kohn i.m. 174. *Dán R.*, Péchi Simon letartóztatása 1621-ben. Itk. 1973. (Sajtó alatt.)

¹³ EOE. VII. 488–489. Itt jegyezzük meg, hogy Péchi a korábban hozott szombatos-ellenes törvényeket is büntetlenül átélte. Ekkor és a következő években aktívan működött Bethlen kancelláriájának élén. TT. 1879. 240–241. Kohn i.m. 170.

meg magát — Kohnt sem. Más helyen arra a következtetésre jutott, hogy Péchi ezekben az esztendőkhöz az unitárius és a szombatos hit között ingadozott.¹⁴

Az említett második bizonyíték egy 1616-ban Bethlen nevében és Péchi aláírásával kibocsátott hadparancs. A kancellár itt a „*Régi bölcssek mondására*” hivatkozva és utalva a tapasztalatra kifejti, hogy az oktalan hadakozás bűn, de az önvédelmet és a béke érdekében folytatott harcot isten is segíti. Kohn úgy vélekedett, hogy ez a megállapítás egyenesen a Talmudból, mégpedig abból a „Pirké Ávot” című gyűjteményből került Péchihez, amelyet később egészében is magyarrá fordított.¹⁵ Kohn azonban nem vette figyelembe, hogy a hadparancs nem csak ennyiből áll. A kezdő mondat után a kancellár rendelkezik a csapatok elrendezéséről, a tábori élet szabályairól és a harcra való felkészülésről. Mindez pedig az indító mondatnál együtt megtalálható Justus Lipsius: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. c.* munkájában.¹⁶ Ez az itt kimutatott forrás ismételtén Péchi és az újsztoikus filozófia kapcsolatára irányítja a figyelmet. A Lipsius által népszerűsített antik filozófiai irány hazai képviselőivel Péchi családi körben is találkozhatott. 1608-ban Kornis Judittal kötött házassága révén sógorságba került Petki Jánossal, akinek köréhez csatlakozott.

Az 1621-et megelőző években a hatalomhoz simuló Péchinél éppúgy, mint más erdélyi főurak gondolatrendszerében, a humanizmus és a protestáns felfogás válságát jelezte a Stoa megjelenése. Annak ellenére, hogy mindkét iránnyal jól összeegyeztethetőnek bizonyult.¹⁷ A lélek rendíthetetlen nyugalmát, az erények gyakorlását, az anyagi javak mulandóságát hirdető elmélet, amely passzív békevágyat hirdetett, rezonált a bibliacentrikus Péchivel. Amint láttuk a fentiekben; politikai felfogását a békére, a hatalommal való egyetértésre törekvés jellemezte. A különféle vallásokon levő fejedelmeket sorra kiszolgálta,

¹⁴ Az énekeket 1. RMKT. i.k.no. 87—88. 241—244. Másolta Gábor deák 1615-ben Nagysolymoson. Kohn Péchi szombatosságát állítja annak politikai sikerei idején is, i.m. 181. Ingadozásáról: i.m. 185.

¹⁵ Pirké Ávot 5/20. Péchi fordításában 1620—1621-ből: „Minden szakadás, pártolkodás valamely Isten nevéért van, annak vége megerősítetik, valamely pedig nem Istenért, sem Isten nevéért van annak vége meg nem erősítetik. Az olyan szakadás az mely Isten nevéért van mint Hillelnek és Samajasnak (vitája) . . .”. MTAK Mf. 633/1. stb. Az utóbbiak talmudi vitapartnerek. Nyilvánvaló, hogy Péchi nem ezt a helyet idézi hadparancsában: „*Régi bölcssek mondása és az experientia is azt mutatja, hogy soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincsen, melyet az emberek magok haszna kereséséért csak felfuvalkodásból kezdenek; viszontagság, amely hadakozást kéntelenségért, magok oltalmáért és békességük megmaradásáért kezdenek: Az uristen is mint igaz ügyet segíti és jó végét engedi.*” TT. 1885. 438—442.

¹⁶ Első kiadása: Leyden 1589. Magyarországi és erdélyi hatásáról: Vargha Anna. Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942. *Klaniczay Tibor*, Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 304—307. Lipsius hazai recepciójáról újabban: Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Szerk. és bev. Klaniczay Tibor. Bp. 1970. 1. m. Kovács S. Iván IrtK. 1971. 373—375. Tarnóc M. bevezetője Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. Bp. 1970. 13—61. A Péchi által idézett „*Régi bölcssek*”: Cicero, Livius, Seneca stb. vö. Lipsius i.m. Liber V. cap. 3—4. Ezt követi a hadrend és a tábori szabályzat.

¹⁷ *Klaniczay* i.m. 313—314. *Varga* i.m. 476.

és karrierje érdekében meglehetősen eltávolodott egykori patrónusa ráhagyományozott vallásától. Letartóztatása előtt, ha hajlott is az ultraradikálisok felé, mindig hithű unitáriusnak mutatkozott; és pályája vége felé a hatalommal való kényszerű kiegyezésképpen még a református vallást is felvette.¹⁸ Kisebb-nagyobb megalkuvásai tehát személyes érdekeit szolgálták. Magatartása merőben másnak mutatja, mint az a korábban megrajzolt rajongó, vallásalapító Péchi-portréból következne. Sőt, újabban szemügyre vett forrásaink azt látszanak igazolni, hogy Péchi 1621 előtt, megkerülve a szombatosság addig kialakult tanait, olyan vallást keresett magának, amely minden objektív és szubjektív komplikáció nélkül volt összeegyeztethető sztoikus világszemléletével. A Vehe-Glirius elméletéből kinőtt és Eőssi András tollán megmunkált szombatos ideológia lényeges változást mutatott az unitárius ideológiához képest. Míg az utóbbi a gondolkodás relatív szabadságáig jutott el, és lépésről lépésre hagyta maga mögött a hagyományos keresztény dogmákat és rituálékat, a szombatosság lassan visszavonta a racionak tett engedményeket. Vehe-Glirius szerint az Ószövetség változatlanul érvényben maradt az apostolok halála után, mert Jézus messiási küldetése megghiúsult. Ezzel megnyílt a kapu különféle rituális szempontok előtérbe kerüléséhez. A szombatosok tagadták a hitből való üdvözülés dogmáját, a Messiás-Jézus chiliasztikus királyságának tanát hirdették, és elméletileg elfogadták a rabbinikus rituálékat.¹⁹

Ha Péchi ifjúkorában oszthatta is ezt a szemléletében visszahúzódó, de mindennapi gyakorlásában bizonyos aktivitást követelő felfogást, a Bethlen mellett töltött közel egy évtized alatt eltávolodott attól. Sőt, az 1621 tavaszán Johannes Avitushoz írt leveléből és az arra kapott válaszból megtudjuk, hogy milyen karakterű volt a számára elfogadható vallás. J. Avitushoz egy Joachim Rasoribus nevű emberével küldött levélben arra kéri a Wittenbergben tartózkodó antitrinitáriust, hogy küldje el számára Martinus Seidel: *Origo et fundamenta Religionis Christianae* c. 1587-ben készített kéziratát. Avitus a következő szavakkal tér ki válaszában Péchinek hozzáküldött soraira: „*Rediit ad nos ante mensem, post tot viarum ambages et tot discrimina rerum Joachim Rasoribus, Tuaque retulit nobis non minus pietissima, quam et laudanda vota, quibus ergaveram, omnique fuco liberam, ac puram veri, soliusque Dei fidem ducis, memi-*

¹⁸ Péchi kisebb-nagyobb megalkuvásait jól érzékelteti az a tény, hogy bár hívei Rákóczy elől Székely Mózeshez menekülnek. Rákóczy mellett lép fel — Székely ellen. Bizonyára nem saját jószántából. EOE. IX. 415., X. 244. Kohn i.m. 207. Vallásváltásához: OL. F. 234. EFL. Fasc. 368. VIa/A.

¹⁹ Kohn a szombatos fejlődést három szakaszra bontja: 1588–1621, 1621–1638, 1638–1868. Pírnát szerint Gerendi János környezetében már 1585 előtt gyakorolták a szombatosságot. ItK. 1970. 680. Varjas biztos adat hiányában 1588 tájára és Eőssi András környezetébe helyezi a szekta kialakulását. i.m. 5. Kétségtelen, hogy az említett kritériumok csak Eőssi és hívei tollán jelentkeznek. Vö. a rabbinikával kapcsolatban *Dán R.* ItK. 1971. 370–371. A korszakolás problémáit tovább bonyolítja az a körülmény, hogy Péchi csak 1624 után jelentkezett irodalmi alkotásaival, és csak 1630-tól számítható ortodox szombatosnak. RMKT. i.k. 534. *Dán R.* Péchi Simon Psalteriumának variánsa. MKSze. 1972. 287–292.

nitque impensis verbis desiderium tuum obtinendi illius Manuscripti, cujus principia tua esse, eaque Te perseveranter retenturum, ex interno convictus polliceris.” A folytatásból kiderül, hogy Rasoribus után egy Szegedi nevű fiatal-embert is útnak indított Péchi, akivel küldött újabb levelében már azt írta Avitusnak, hogy Seidel vallását magáévá tette. „*Est ea quidem laudanda Tua diligentia, qua Te in religione, quam jam Tuam fecisse scribis, consolidare quasi intendis*” — szögezi le válaszában Avitus; és beszámol arról, hogy a kért kéziratot átadta Szegedinek, de címlap nélkül, és lapjait fordított sorrendbe ragasztva, nehogy veszélybe sodorja a kancellárt.²⁰ Avitus óvatossága felesleges volt, mert Péchi már a válaszlevél datálása előtt — 1621. július 26. — Bethlen börtönében volt.

Az említett M. Seidel, akinek eredeti kéziratát 1616-ban Nürnbergben nyilvánosan égették el, elvetette az Újszövetséget, de az Ószövetséget sem tartotta érvényben levőnek. A messiástant és a rituális ceremóniákat csak a zsidókra vonatkoztatta és azoknál sem tekintette lényegnek. A keresztények számára elfogadhatónak és követendőnek csak a dekalógust tekintette. Azt sem isteni kinyilatkoztatása miatt, hanem a természet megszentelt törvényének megerősítéseként: „*Caeterum ut sciatis, cujus sim religionis, quamquam id scripto meo, quod habetis, ostenderim tamen eviter hic repetam. Et primo quidem doctrina illa de Messia, seu Rege promisso, ad meam religionem non pertinet, nam Rex ille tantum Judaeis promissus erat, sicut et Canaan, Circumcisio, sacrificia, et reliquae ceremoniae Mosis ad me non pertinent, ista enim non mihi, sed populo Judaico promissa, mandata, data sunt; Neque illa fuere cultus Dei etiam apud Judaeos, sed inserviebant cultui divino, et ad cultum deducebant eos. Verus autem Dei cultus, quem meam religionem appello, est Decalogus, aeterna, et immutabilis Dei voluntas: qui decalogus ideo ad me pertinet, quia est mihi a Deo datus, non quidem per vocem de coelo sonantem, sicut populo Judaico, at per creationem insitus est menti meae. Quia autem insitus decalogus per corruptionem naturae humanae, et pravis consuetudinibus aliqua ex parte obscuratus est, ideo ad illustrandum eum adhibeo vocalem decalogum; qui vocalis decalogus ad me pertinet, ac ad omnes populos quia cum insito nobis decalogo consentit, imo idem ille est. Haec mea est sententia de Messia, seu Rege illo promisso, et haec est mea religio . . .*” — idézi Seidelt J. Martinus.²¹ Péchi tehát 1621 tavaszán ezt a rituáléktól és más ceremóniális, sőt dogmáktól is mentes vallást kívánta követni, ami szembetűnően ellent-

²⁰ A teljes szöveget közölte Kemény József. Mag. f. Gesch. Lit. Siebenbürgen. II. 1846. 423—424. Avitusról l. Nurngroisches Gelehrten-Lexicon. IV. 1758. 114—117.

²¹ Martinus, J., Libros de tribus Elohim. Württemberg 1619. Lib. III. 336. Seidelt Jézusellenes kijelentéseiért már 1581-ben támadta Dudith András. Gillet, J. A., Crato von Crafftheim und seine Freunde. II. Frankfurt a M. 1861. 539. Lengyel kapcsolatairól l. Szczucki, L., Marcin Czechowic. Warszawa. 1964. 86—88. Vehe-Glirius 1590-ben lezajlott perében is szerepelt neve: Rott, H., Neue Archiv f. d. Gesch. d. Stadt Heidelberg u. d. rh. Pfalz. IX. 1911. 13. További irod.: Graetz, H., Geschichte der Juden. IX. Leipzig, 1911. 435—436. A Martinus által idézett szövegtől némi eltérést mutat: Bibl. Frat. Pol. II. 806.

mond a Kohn által feltételezett szombatosságának, de pontosan beleillik sztoikus világképébe.²²

Az Avitus-levél elemzéséből az is kiderül, hogy Péchi csak másodkézből ismerte M. Seidel tanait. Forrását nem lehet egyértelműen meghatározni, mert a német radikálist több oldalról támadták kortársai — és e támadások során számos helyen idézik szavait. Péchi esetleg a fent idézett J. Martinusnak Enyedi Györgyöt támadó munkáját forgatta, ami nagyon is foglalkoztathatta az erdélyieket. Lehetséges az is, hogy F. Socinus: *Miscelanea* c. 1611-ben Rakowban megjelent kötetéből szerezte ide vonatkozó ismereteit.²³

Tartalmi szempontból elsősorban a dekalógus vallás erkölcscentrikus szemléletét érezhette a magáéval rokonnak. Másrészt Seidel felfogása némi kapcsolatot mutatott az unitárius gondolat erdélyi változatával. J. Palaeologus már az 1570-es években minden vallás rituáléit feleslegesnek nyilvánította, J. Sommer a logika alkalmazását vezette be a teológia területén, Ch. Francken életének egyes szakaszaiban a filozófusok érveit állította szembe a bibliai kijelentésekkel. E relatív szabadgondolkodók lendületét és érveit Vehe-Glirius nyomán Eőssi más irányba terelte, a rituálék felélesztése felé. Az Avitus-levél egyértelműen megállapítja, hogy Péchi — legalábbis 1621 tavaszán — nem egykori patrónusa rituálékba merevedő hitét, hanem Seidel elméleti dekalógus vallását követte. A formális megkötöttségek szövevényét tartalmazó szombatosság társadalmi-politikai kirekesztettsége sem lehetett vonzó a hatalom birtokában levő kancellár számára. Seidel vallása viszont külső megnyilvánulást nem követelt, mert lényegénél fogva a belső meggyőződésen alapult, és lényegében azonosult mondanivalója a Stoával. A dekalógus etikai-erkölcsi szemlélete azonban önmagában még nem elégítette ki a nagy tudományú Péchit. Valamikor az 1620–1621-es évek fordulóján egy azonos szemléletű munkát fordított héberről magyarra, amivel „*sok tanulo és jora ügyekező atyafiaknak (hasznára?) esmertem lenni*” — írja előszavában. „Az szent Atyákból kiszedegetett tanulságok” című műve a Talmud „Pirké Ávot” néven közismert fejezeteit tartalmazza, egy azonosítatlan kommentár kíséretében.²⁴ A Péchi által megmagyarított szöveg, csaknem kizárólag morális-etikai kérdésekkel és meghatározásokkal foglalkozik. Teológiai értéke minimális. Később, 1630–1631 táján, amikor Bethlen egykori kancellárja kirekesztve a hatalomból a szombatosság és a rabbinizmus összeegyeztetésén munkálkodott, maga is elégedetlen volt ezzel a munkájával — és újabb fordítást készített, zsidózóbb kommentár átvételével.

²² Kohn i.m. 185.

²³ Socinus, F., i.m. 14–49. l. m. Bock, F.S., *Historia Antitrinitariorum etc.* Regiomonti, 1774. 47. Péchinek Seidel műve iránti érdeklődése nyomán az 1638-ban a szombatosoktól elkobzott „Az Abraham, Izsák és Jákob istenének tíz szent parancsolatai és annak magyarázati” c. könyv esetleg seidelianus mű lehetett. EOE. X. 166.

²⁴ A kézitról l. Kohn i.m. 266–267. Thury Zs., A szombatos kódexek bibliographiája stb. Mezőtúr 1912. 49. 120–121.

A két „Pirké Ávot” fordítás között eltelt tíz év döntő változást hozott Péchi Simonnak az erdélyi társadalomban elfoglalt helyét, és ezzel mintegy párhuzamosan, világnézetét illetően. Az egykor befolyásos, nagyhatalmú kancellár 1624 novemberében szabadult ki Bethlen börtönéből. A politikai életből kirekesztve, szenterzsébeti birtokán húzódott meg. Csak ekkor és itt kezdett foglalkozni a szombatosság ügyeivel, vette kezébe a rabbinikus teológiai irodalmat, amelynek hatása a következő évtizedekben meghatározta sorát és világképét. Nyilvánvaló, hogy „álcselekmények” szövevényébe menekül, és ide követik hívei is. A társadalmi kirekesztettség hozta össze Eőssi híveivel, akiknek elismert vezetője lett. Életének ezek az évtizedei alakították ki a korábbi szakirodalomból ismert Péchi-portrét, amely egész életpályájára kivetítette rajongó szombatosságát. Igaz, hogy az elszektásodó szombatosság csak szenterzsébeti irodalmi tevékenységének produktumait vitte tovább, és mindenkritika nélkül. A legújabb kutatások azonban azt igazolják, hogy visszavonultsága is szakaszokra bomlik. Ahogy elszakadoznak a világi hatalomhoz fűződő kapcsolatai, úgy építi ki magának egyre zsidózóbb teológiáját. 1629-ben még Jézus neve is felbukkan akkor készült zsoltárfordításának kommentárjában; hivatkozik Erasmusra, Sebastian Münsterre.²⁵ Az 1630-as évek közepén ezt a művét is átalakítja, elhagyva az újszövetségi hivatkozásokat, és mereven szembefordul még a humanista hagyományokkal is.²⁶ E két zsoltárfordítás és kommentár mellett világképének elemei felbukkannak imakönyv-fordításában és a középkori rabbinikus irodalomból átvett moráliáiban. Az előbbiek a szombatos ideológia rituális szemléletének, az utóbbiak Péchi élete végéig megőrzött újszoitkus filozófiai nézeteinek tükröződései.

E munkáiban elsősorban teológiai kérdéseket tárgyal, de alkalomszerűen belesűríti azokba mindazt az ismeretanyagot, amelyből megismerhető a világ dolgairól alkotott képe.

*

A szombatos ideológiát végső formába öntő Péchi az isten létét, mindenhatóságát az emberi lélek tulajdonságaival példázza. Egyúttal pedig arról is számot ad, hogy mit tart a lélekről. Ez utóbbit isten tisztán adja az embernek, és a halandó kötelessége cselekedeteivel igazolni lelke tisztaságát, megőrzött romlatlanságát. Péchi szerint isten úgy viszonylik e világhoz és természetesen az emberhez, mint az általa adott lélek a testhez. Ahogy a lélek megtölti a testet, úgy isten a világot. Ahogy az eleveníti és táplálja a testet, úgy irányítja és megújítja isten a világot. A lélek elemésztí az ételt és italt, de nem eszik. Így cselekszik az isten is. A lélek lát a testből, de maga nem látszik; isten így látja a világ eseményeit. Azonban sem a lélek helyét a testben, sem az isten

²⁵ Szilády idézett kiadása: Zs. 68/17. jegyzet. 112, 215.; Zs. 12/5. jegyzet. 36.; Zs. 119/127 jegyzet. 242. *Dán R.*, MKSze. 1972. 287–292.

²⁶ *Dán R.* MKSze, i. m. OSZK Okt. Hung. 1166.

helyét a mindenségben nem ismerhetjük meg. Még az isten trónját tartó szent állatok sem látják, csak tudják létét. Végül pedig: ahogyan csak egy lélek van a testben, úgy csak egy isten lehet a mindenségben. E gondolatmenet forrása a Midrás, amelyből más helyeken is merít, és néhány esetben cím szerint is idézi a zsidó folklór e hatalmas gyűjteményét.²⁷ A Péchi által így bizonyított egyisten a semmiből teremtette a világmindenséget. Az univerzumból alkotott képe felvázolásakor megemlíti Kopernikust, de mivel annak természettudományos alapokon álló tétele ellentmond a bibliának, még cáfolatra sem méltatja: „Sok féle vélekedések adnak a Bölcsék között arról, hogy a Napnak hol legyen és mi formán elrendelve az ő útja? Némelyek azt mondják, hogy mivel Isten ez földet a vizeken fundálta, mint egy fundamentumon, a föld úgy áll a vizeken mint ha egy magos kőszálon építené az ember egy házat ezt az . . . okoskodást penigh erősítik Ps. 104 . . . Ezokáért a nap nem forog hanem a föld kerülésein forogdogál. De ez az okoskodás nem állhat meg, mert az föld nem lapos, hanem kerek úgy penigh laposnak kellene lenni. Némelyek azt mondják, hogy a föld forog a Nap körül mint Copernicus, de ennek mivel a Szentírás ellene mond szót sem teszsek felölle. A Bölcs Rabbinusok penigh valóságos leírják, hogy tíz ég vagyon és a tizenegyedik az Istennek és a boldogult lelkeknek lako helye . . . A mely tíz Égen micsoda Planeták forogjanak ebben a példában aki akarja megláthatja . . .” A szöveg melletti ábra centrumában áll a Föld, amely szárazföldre és tengerre oszlik. A Föld „kerek golyóbis formát teszen. Másrészt az ég szüntelen való forgása mozgatja az éltető eget és annak szélét tisztítja.” A Földhöz legközelebb az annál 39-szer kisebb Hold forog. Mögötte helyezkedik el a Mercurius, amely a Föld 22-ed része. A harmadik szférában találjuk a Venust, amely 37-ed része a Földnek. Fölötte levő pályán forog a Nap, amely 170-szer nagyobb a Földnél. Az ötödik bolygó a Mars, 13-szor kisebb a Földnél. A hatodik a Jupiter, amely viszont 95-ször nagyobb. Hetedik a Saturnus, bolygónknál 22-szer nagyobb. A nyolcadik szférában van a csillagos ég, kilencedik a kristályszínű ég, tizedik a „*Primum mobile*”, tizenegyedik „*Az Isten és az angyalok vagy a Boldogult lelkek lakóhelye*”.²⁸ Ez a kabbala tanításaiból merített, Péchi korára meglehetősen elavult kozmogónia lényegében éppúgy biblián kívüli elemekből tevődött össze, mint Kopernikus tétele, természetesen homlokegyenest ellentétes eredménnyel. Péchi a kabbalát fogadja el és Kopernikust elutasítja, mert felfogása szerint a bibliai szöveg legkisebb utalásának is nagyobb érvénye van, mint minden egyéb tapasztalatnak, számításnak. Ez a beszűkült szemlélet ebben és sok más vonatkozásban olyan korlátokat állított Péchi világnézete köré, melyek elzár-

²⁷ Péchi első zsoltárkommentárjának rabbinikus forrásaira vázlatosan utalt Kohn i.m. 267–273. A részletes filológiai vizsgálatokat szándékunkban áll a közeljövőben elvégezni. Addig 1. *Midrás Tehillim (Šchocher Tob)*. Sammlung agadischer Abhandlungen über die 150 Psalmen von S. Buber. Wilna, 1891. 433. és *Marmorstein, A.*, The Old Rabbinic Doctrine of God. I. London 1927. 148–153.

²⁸ „*Psalterium Davidis* . . . melljet . . . Péchi Simon igaz Sido njelvből . . . magyar njelvre fordított . . . Scriptura hujus libelli . . . per Petrum Magyar Anno 1705 . . . 1706. OSZK Okt. Hung. 1166. 33a. *Bischoff, E.*, Die Kabbala. Leipzig 1923. 38–39.

ták útját a felvilágosultabb ideológiákhoz. Néhány esetben pedig összefüggéseiből kiragadva, fókuszba állított egyes, a bibliai szövegből kikövetkeztetett morális igazságot.

Péchi a kabbalának az univerzumról szóló tanítását a szefárdi imakönyv fordítása során ismerte meg. A Kippur-napi zsolozsmák csoportjában szerepel: „*Ribbi Salomon Gabirol fia rendelése, kit hívnak Keter malchut, országlás vagy királyság koronájának*”, amelyben több más tétel között találjuk az itt ismertett elméletet.²⁹ Ibn Gabirol — a középkori skolasztikusok tollán Avicebrol, akinek munkáit Duns Scotus, Albertus Magnus, Tomas de Aquino és mások is idézik — jelentősége, hogy felfogásával átmenetet képezett az újplatonisták és az arisztotelianusok között.³⁰ Péchi nem mindenben osztja forrása nézeteit, a „Keter malchut” verses szövegének prózába ültetése során itt-ott kritikai megjegyzéseket tesz. Az egyes planeták forgásával kapcsolatban jelzi, hogy: „*így találom itt ez autorban melyből fordítom, noha gyanakodom hozzá, de nem változtathatom*”.³¹ Ennek ellenére mégis változtatott az eredeti szerkezetén. A forrásként használt imakönyvben és annak fordításában még héber neveiken nevezi a planetákat, és Ibn Gabirol útmutatása alapján a csillagos ég szférájába helyezte a Zodiacus-jegyeket. A kilencedik szférában találjuk az isteni lényeket, a tizedikben: „*Itt az örökség, kinek jóvoltának szépségének nincs vége és itt az igaz tejjel mézzel folyó örökség és annak drága gyümölcse*.”³² Ez a megfogalmazás némileg eltér attól, amit a zsoltárfordítás kommentárjában láttunk.

Péchi világlképében fontos szerepet játszott az újplatonista ideatan. Ezt kapcsolja össze a tizedik szféra „örökségével”. Ott már kifejtette, hogy: „*Az testi jók árnyéki az örökkévaló jóknak*.” A zsoltárfordítások során több helyen tanúskodik erről. A Zs. 15/1-hez írt magyarázatában: „*Nincsen semmi kétség ollan correspondentiája vagy az ott fenn való ideáknak, valóságoknak az itt alatt való formákkal . . .*” — a lelki boldogságot illetően. A Zs. 89/6-hoz megjegyzi: „*Semmi nem leszen itt alatt ez földön oly dolog és csuda mely az egekben meg nem jelletik az előtt . . .*” A 65. zsoltárhoz írt 3. jegyzetben: „*. . . itt alatt az ott fenn való valóságoknak csak ábrázatja, képe vagy, noha nekünk az tetszik valóságoknak . . .*”³³ Az 1629 előtt készült zsoltárkommentárban Péchi Rabbi Jochananra hivatkozva fogadta el a Midrás és a platonai gondolatrendszer közös motívumát a megszületendő lélek mindentudásáról: „*Ötszer intette Dávid az emberi lelket . . . mely őt intés a léleknek őt világát és őt rendbeli életét mutatja, tanítja az embernek. 1. Az anyjának méhében, ahol igen taníttatik az lélek, hogy az jóban megmaradjon,*

²⁹ Guttman — Harnos i.m. 303 — 333, 452. Thury i.m. 120. Ibn Gabirolnak ez a verses műve a szefardi imakönyvben is szerepel. Péchi valamelyik konstantinápolyi kiadásból vehette át. Ezt bizonyítja a címben szereplő „Ribbi” szócska, az Európában használatos „Rabbi” cím helyén. Latin fordítása: Donato, F., Roma 1618 és 1623.

³⁰ Guttman, J., Die Philosophie des Solomon ibn Gabirol. Göttingen 1889. Kaufmann D., Tanulmányok Salomon ibn Gabirolról. Bp. 1899. Hatásáról: Newmann, I.L., Jewish Influence on Christian Reform Movements. New York 1966. 103 — 106, 113 — 115.

³¹ Guttman — Harnos i.m. 312.

³² Guttman — Harnos i.m. 321.

³³ Szilády kiadása 22, 155, 106.

győzedelmes legyen minden gonoszságok, kívánságok és bűnök ellen. 2. Mihelyt ez világra születik elfelejtve minden jókat, mennyei állapotját, csak test és vérnek találhatik és csak új tanítással, tanulással, anyjának az Isten törvényére való oktatással juthat az jókra . . .” A harmadik és negyedik élete a léleknek a földi lét, illetve a halál utáni számadás, az ötödik a feltámadás és örök boldogság, amely csak a „szenteké, igazaké leszen”.³⁴ Néhány évvel később, kibővített zsolnártárkommentárjában azt is meghatározza, hogy kik és miért juthatnak a pokolra: „A pokol nem egyéb hanem a bűnbeesett Sidoságnak úgy az Isten Törvényére tért pogányoknak is akik bűnbe estek gyötrődésükre az Isten(től) rendeltetett hely amelyben örökkön tűz ég . . . A pokolnak pedig helye nagyon a földnek gyomrában a közepén. Nem készítetett a Pokol a pogányoknak akik mind a barom meghalván csak semmivé lesznek . . .”³⁵ Péchi elmeredő, a rabbinikus rituálék irányába haladó koncepciójában a bűnbeesés elkerülését a Törvény és a „törvénytudók” szabályzatainak betartása biztosítja. Ennek érdekében magyarrá fordította Mose Coucynak a parancsolatokról szóló könyve egyes fejezeteit. A középkori zsidó irodalom a bibliai kijelentésekből 613 szabályt vont le. Ezekből 365 ún. tiltó, a többi valamilyen cselekvést követel. Péchi a „ne tedd”-re vonatkozó fejezeteket vette át. Kohn rámutatott arra, hogy a „tedd” parancsolatokat azért nem fordította le, mert nem várhatta, hogy hívei a zsidó vallás összes rituáléit valaha is megtarthassák.³⁶

A filozófiai-teológiai problémák mellett a szenterzsébeti „remete” szót ejt az emberi testről és az azt körülvevő természetről, sőt bizonyos társadalmi kérdésekről is. A maga nemében egyedülálló irodalmi tevékenysége során saját tapasztalatait, forrásainak kijelentéseit és a szombatos koncepcióból következő megállapításokat sorakoztatja fel e vonatkozásokban. Szubjektív élményei alapján állapítja meg, hogy a tenger a partoknál magasabban helyezkedik el, ha a hajóról nézzük a szárazföldet. A föld gömbalakjának ezt a bizonyítékát több helyen is említi. Megállapítja azt is, hogy a tengerek nagyobbak, mint a szárazföld.³⁷ Véleménye szerint — természetesen bibliai forrás alapján — maga az isten bocsátja az esőt a földre, mivel annak megoszlása, ereje és ideje a legfontosabb az emberek számára. A dörgést és villámlást ezzel szemben természeti úton próbálja magyarázni: a Nap sugarai és a vízzel telt felhők ütközéséből. Felismeri e két természeti jelenség kapcsolatát és azt is megemlíti, hogy a hang lassabban érkezik fülünkhez, mint a fény. Egyszerű példát is ad: „. . . ha az tüzes vasat az vízbe veted nagyot csendül, így gondolkozzál a vizes felhők között lévő tüzes hévségről.”³⁸ A földet benépesítő élővilágból elsősorban azok

³⁴ Szilády i.m. 181. Forrása: *Midrás Tehillim* i.m. 432. Péchi újplatonizmusához közvetlenül a talmudi irodalomból is kaphatott párhuzamokat. Vö. Scheiber, S., *Antikes und Aggada*. Acta Ant. XVII. 1969. 449–457. Itt köszönöm meg Scheiber Sándor szíves felvilágosításait, útbaigazításait.

³⁵ OSZK Okt. Hung. 1166. Zs. 30/j. jegyzet.

³⁶ Kohn i.m. 276–277.

³⁷ Szilády i.m. 39, 186–187.

³⁸ OSZK Okt. Hung. 1166. 27/b és Szilády i.m. 187.

a növények és állatok keltették fel figyelmét, melyek szerepelnek a bibliában. Valós és mesemotívumokat jegyez fel ezekről, érdeklődéssel mesél életmódjukról.³⁹

Az emberről biológiai és pszichológiai vonatkozásokban is aprólékosan kidolgozott elméletet vallott. Forrásai itt is a középkori rabbinikus irodalomból kerülnek ki. Érdeklődése ezen a területen sem terjed tovább a szombatos koncepció keretein.

A fogamzás tényét nem köti isteni közreműködéshez; nem beszél arról, hogy a más helyeken részletesen elemzett lélek mikor és hogyan kerül a magzatba. A fogamzáshoz a coitus után hétórás nyugalmi időt feltételez; ha ez idő alatt nem éri bántódás a magot a női nemiszervben, akkor megindul a magzat kialakulása. Előbb a szív formálódik meg majd a főtagok csírái, és a 49. napon a teljes magzat. Ekkor ez lábaival felfelé fordul és a méh alsó rekeszéből előbb a középsőbe, majd a felső rekeszbe jut. Mindhárom helyen három hónapig tartózkodik. A kilencedik hónapban felülről szakad le. Végighalad a rekeszeken és elhagyja az anya testét. A rekeszeken való áthaladás adja a szülési göresöket — vallja Péchi; és nincs szava a bibliai bűnbeeséskor elhangzott átokról. Az emberi test szerint két összetevőből áll: „*mivel a férfiúnak fajzó magzatja fejér, az asszonyi állaté pedig veres és vérből vagyon, valami fejér az emberben, úgymint csontjai, agya veleje, inak és porczogo, szeme fejtérje, körme, mind a férfiú magvából terem. A szíve, húsa, haja, szeme feketéje az asszonyállat magvából. Ez okon a természetnek inkább a szű után kell menni, mely az asszonyé, a fogadás is övé és első elevenedő, utolszor meghaló tag az emberben.*”⁴⁰

Péchinek az emberről alkotott biológiai rendszere funkciók szerint is osztályozza a testet: „*Első a gége a szólásra. 2. Felső küsebb gyomor, ventriculus az táplálásra, emésztésre. 3. Máj az haragodásra. 4. Az tüdő az ivásra, léleket-vevésre. 5. Epe a bosszuságra, irigységre. 6. Az nagyobb közép gyomor, bendő az alvásra. 7. A mag táská alsó gyomrocsonka az őrlésre, köszörülésre. 8. Lép, a kacagásra, nevetésre. 9. Vesék, a tanácskozásra. 10. Az szű mindennek kezdő, végző oka...*”⁴¹ A szív és az agyvelő működésében a hőmérsékletnek, a nedvességnek és szárazságnak egyensúlyát feltételezte, amelyeket az étel és ital révén pótol a szervezet. A biológiai egyensúlyra hatással vannak a planeták is, és az állandó küzdelemben levő anyag hat óránként más erő hatalmába kerül: „*Éjjél után 3 órakortól fogva 9 óráig a sanquis, vér uralkodik, 9 órától fogva délután három óráig az cholera, sárga sár, három órától fogva éjjeli 9 óráig melancholia, fekete sár: éjjeli 9 órától fogva meg hajnal előtt való három óráig az phlegma, nedves takony, nyál...*”⁴²

³⁹ Szilády i.m. 36, 74, 97, 137, 188–189, 282. l. m. az OSZK pl. megfelelő helyeit.

⁴⁰ Szilády i.m. 181–182, 118, 267, 220.

⁴¹ Szilády i.m. 182. Forrása: *Midrás Tehillim* i.m. 431.

⁴² Szilády i.m. 177. 266.

A különféle embertípusokról és azok pszichés tulajdonságairól Péchi a Talmud „Pirké Ávot” című gyűjteményének alapján adott tanítást híveinek. Ezt a rabbinikából jól ismert morális tartalmú szentenciagyűjteményt kétszer is lefordította. Előbb 1620–1621-ben; majd tíz évvel később, Kolozsvárott kezébe került ugyanaz, de Jozsef Chájjun magyarázataival. Második fordításában ezt a kommentárt is megmagyaráította. Az ötödik fejezetben foglalkozik az emberek magatartásával és értékelésükkel: „*Négy féle természetben találtnak az emberek. Egyik a ki azt mondja; Az enjim csak enjim; az tied is csak tied. Ezek a közép mértékletes természetben vadnak, de némelyek azt mondják, hogy ez az Sodomiták természete. Más a ki azt mondja; Az enjim tied az tiedis enjim . . . közönséges nép szokása. Igazabb a ki azt mondja; Az enjim tied, az tiedénál. Szent az; Az enjim is enjim az tiedis enjim. Lator az.*” A tulajdonhoz való viszonyulás e meglehetősen idealizált értékelése után, forrását követve, ugyan csak négy típust különböztet meg az indulatok és a tanulás vonatkozásaiban.⁴³

Az ember boldogságának kérdéseit a középkori zsidó polemikus-exegeta, David Kimhi nyomán boncolja. A boldogság sok összetevőből áll, ezeket az isten nyújtja az embernek. Választ próbál adni a „gonoszok” földi szerencsésének teológiai ellentmondására: „*. . . valamikor szerencsés az istentelen, ne gondold azt, hogy Isten jóvallóna az ő dolgait, hanem vagy az hívekre ostorul bocsájtott bűnökért, avagy nem bűnökért, hanem állhatatosságának próbájáért, avagy csak azért magasztalnak feljebb, hogy nagyobbbat essenek, mikor földhöz sújtatnak . . .*” Máshol úgy vélekedik, hogy: „*Ezt a földi boldogságot vagy a földön való uralkodást az Isten adja meg az embernek a Törvény megtartásáért.*”⁴⁴

A Törvény az 1630-as években Péchi centrális élménye. Annak rezdüléseit nyomozza, rejtett mondanivalóját igyekszik megfogni. Ezért szektásodó felfogása a bibliai könyvek mellett azonos értékrendbe sorolta a postbiblikus rabbinikus tételeket. Ezzel magyarázható a hazai és külföldi kortársak között is páratlan fordítói aktivitása. Másrészt: a rabbinikát összeegyeztethetőnek tartotta a Stoa-val, és ezekben az években a rituális tárgyú munkák mellett héber moráliákat fordított magyarra. A valóság periferiáján való búvárkodás „pótcselekvése”: mindkét általa követett világnézet mondanivalójával meg egyezett. Sőt, kölcsönösen alátámasztották egymást. A Stoa a filozófiai háttért biztosította, a rabbinikából megismert optimális erkölcsi magatartási szabályok pedig vallásos köntöst vontak a Stoa képleteire.

1632. okt. 24-én fejezte be Jisrael Alnakava: Menorat Hámáor c. művének fordítását. Alnakava könyvének szövegkiadásában talált további morália-gyűjteményekből is kiemelt részleteket. Forrása 1593-ban jelent meg Elijáhu

⁴³ MTAK Mf. 357/III. Sectio V. Vö. Pirké Ávot V/13–15. Jozsef Chájjun, Mile d'Ávot. Konstantinápoly. 1578., Velence. 1605. Chájjunról l. JE. V. Berlin 1930. 199–200. Kohn i.m. 274–275.

⁴⁴ Szilády i.m. 4., OSZK Okt. Hung. 1166. Zs. 1/A jegyzet.

de Vidas: Résit Chochmá c. munkájával kolligálva.⁴⁵ De Vidás az alapműben részletesen, de meglehetősen elvont formában tárgyalta az istenfélelem, a szeretet, a megtérés, a szentségek stb. kérdéseit. Péchi felismerte, hogy egyszerű hívei számára ez a forma megérthetetlen. Ezzel szemben az itt talált Alnakavamű rövid és világos pontokba szedett magatartási szabályzata érthetően fogta össze a Stoa pietas, cultus, fatum, constantia, probitas, prudentia, iustitia stb. fogalmait. Alnakava mindezt a Törvény, az ifjúság nevelése, a kereskedelem, a jog, az emberi kapcsolatok viszonylatában és példákkal illusztrálva tárgyalja. A teológiai párhuzam mellett Péchi az általa optimálisnak tartott, ellentmondásoktól mentes társadalomképet is megtalálhatta Alnakava munkájában. A filozófiai meggyőződés után itt vallási keretbe építve hirdette, hogy: „*A Gazdag és bővülködő gazdaságában mindenkor igen szemérmes és alázatos legyen . . .*”, köszönje istennek javait és „*ingyen adományával segítse a szegényeket*”.⁴⁶ Péchi világképében csak az istentől várható a szegények sorsának jobbra fordulása. Ezért: „*Az szegény legyen engedelmes és vidám mindenkor az ő szegénységében és várja nagy hittel, jó reménységgel az örök Istennek szabadítását . . .*”⁴⁷ Ezt a passzivitást, a sors — azaz isten — akaratába való belenyugvást és annak igazságosságát mintegy megkérdőjelezi Ibn Gabirol: Mivhár Hápeninim c. aforizmagyűjteményének egyik átvett helyével. Az arab-zsidó szerző erkölcsi szempontú tanításai közül ugyanis Péchi kiemelte a következő megállapítást: a világ bajainak egyik forrása, hogy az egyik ember többet, a másik kevesebbet kap, mint amennyire szüksége lenne.⁴⁸

Az isteni akarat befolyásolására egyik eszköz a Törvény és kombinációinak megtartása, a másik a becsületes, erkölcsös élet. Ennek érdekében propagálja híveinek a rabbinikus rituálékat — és a magatartási szabályokat. „*Árus és kalmár embereknek*” a szavahihetőséget és a becsületes mértéket, az iparosnak a lelkiismeretességet és pontosságot.⁴⁹ Minden ember számára a munkát. Ez utóbbival a „Pirké Ávot” kommentátor, Joszef Chájjuntól átvett hosszabb elmélkedésben foglalkozik Péchi. A talmudi szöveg szerint: „*Szeresd a munkát, gyűlöljed az urasságot, ne ismerkjed hatalmasokkal.*” Péchi Chájunnal vallja, hogy a munka, bár gyötrődéssel, fáradtsággal jár, magában hordja jutalmát. Ez pedig nemcsak anyagi, hanem erkölcsi, pszichológiai, sőt társadalmi természetű is. Példaként a nehéz paraszti munkát említi. A mezőn végzett szántásvetés robotjáért kárpótol a termés betakarításának nyugalma, a learatott termék nyújtotta biztonságérzet. A munka „*megszabadít a szűnek álnokságától . . .*

⁴⁵ Eljahu de Vidasról JE. V. New York-London 1906. 132. Megállapításunk szerint Péchi a krahkói 1593. évi kiadást használta. 364—418. Jiszrael Alnakavaról: Enelow, H. G., New York 1929—1931.

⁴⁶ OL. Sectio R. 226/607. 119—120.

⁴⁷ uo. 120.

⁴⁸ uo. 153. Kohn i.m. 282. Kutatásaink szerint Péchi a velencei 1546. évi kiadást használta, amely Jedidjá Hápenini: B'chinát olám c. művével kolligálva jelent meg Gabirol nevének említése nélkül. Péchi ezért tartotta Jedidjá Hápenini munkájának.

⁴⁹ OL.R. Sectio 226/607. jelzetű kézirat a 125—130. oldalakon hiányos.

sok bűnöktől, gonoszságoktól . . . menti oltalmazza az embert sok gonosz gyanakodásoktól". Mindebből következik, hogy az atyák fontos kötelessége mesterségre tanítani fiaikat. „Eoreökké tanítassa ember gyermekeit koennjü és tiszta mesterségekre.” A talmudi alapmondat második feléhez fűzött magyarázatban az uraskodás bűneit sorolja fel és szembeállítja azokat a munka erényeivel.⁵⁰

A kancellári hatalmától megfosztott Péchi saját udvari tapasztalataival egybehangzók Chájjun kommentárjának az idézett talmudi szentencia zárószavaihoz írt megjegyzései. A hatalmasoktól való függetlenség megfogalmazását Péchi kissé kiegészítette. Kéziratában többszörös áthúzások után a következő olvasható: „ne . . . magadat az szabados fejedelemnek”. Majd Chájjunt követve válaszolja az udvari ember sorsát. Élete és vagyona a király szeszélyeitől függnék; nincs se testi, se szellemi szabadságuk. Azonos tartalmú mondásokat emelt ki Alnakava és Ibn Gabirol munkáiból is.⁵¹ A becsületes és tisztelt királyt, a bölcs tanácsurakat, az igazságos bírakat azonban a föld fundamentumának, a hatalmaskodók ellenpólusának nyilvánítja. Ez utóbbiakat egy megjegyzésben fenevadaknak titulálja.⁵²

A nyugalmat és visszavonult szemlélődést hirdető Péchi 1638 júliusáig terjeszthette tanait. I. Rákóczy György a déési terminuson nehéz börtönre ítélte őt és híveit. Az egykori sikeres udvaronc személyes szabadsága érdekében még egy megalkuvást elfogadott. 1639. febr. 7-én aláírta reformátussá konvertálásának és kezeseinek rávonatkozó megállapodásának iratait. Arról, hogy valóban változtatott-e nézetein, nincsenek adatok. Halálának pontos dátumát sem ismerjük.⁵³

*

Péchi Simon világképe elemeinek ismeretében megállapíthatjuk, hogy sajátos szemléletének kialakulásában három tényező játszott döntő szerepet. A XVI–XVII. század fordulóján az erdélyi főúri körökben népszerűvé váló újsztoikus filozófia. A radikális antitrinitárius ideológia eredményeivel, de azok szellemétől idegen eszközökkel kialakított szombatosság. Végül, de az előbbiekkal azonos hatásfokkal, személyes sorsának tragikus fordulatai.

Életművének és irodalmi tevékenységének jelentőségét nem a kor haladó eszméihez való csatlakozás vagy tudománytörténeti értékű megállapítás jellemzi. Sőt, Péchi a szombatosságnak a rabbinika merevebb irányzatával való

⁵⁰ MTAK Mf. 357/III. 36–38. Chájjun hosszú elemzése a Talmudból merített érvekkel támasztja alá, hogy az emberi tevékenységek között első a munka. Vö. Hevesi S. — Blau L. — Weisz M., Etika a Talmudban. Bp. 1920. I. 81–91.

⁵¹ Péchi szubjektív megjegyzéseire Kohn is felfigyelt: i.m. 275.

⁵² Guttman — Harmos i.m. 330.

⁵³ Feltehetően 1643-ban halt meg. Varga Imre i.m. 478. Utolsó éveinek vázlatos történetét l. Kohn i.m. 314.

kibővítésével a lazább keresztény hitdogma rendszerből a kötöttebb zsidó rituáldogma világba vezette híveit — azt hirdetve az egyetlen megoldásnak a világi ellentmondások feloldására.

A szombatos ideológia aprólékos kimunkálása során azonban, európai vonatkozásban is egyedülálló héber nyelvtudással, olyan magyar nyelvű irodalmat adott hívei kezébe, amely 250 évig hatott az erdélyi szegényebb néprétegek körében. A Törvény szavaihoz tapadó teológiai mondanivalója egyenlőségjelet húzott a biblia rituális és társadalmi felfogása közé. A középkori forrásokból átvett magatartási szabályokban a keleti társadalom idealizált képét vetítette az olvasó tudatába, átértékelve a születési, egyházi és papi előjogok Erdélyben érvényes rendszerét. Egyszerre kérdőjelezte meg így módon az egyházak által hirdetett vallások és azok mögött húzódó feudális társadalmi viszonyokat. Művei közül imakönyve több mint 30 példányban maradt ránk. Zsoltárkommentárjának utolsó, ma ismert másolata 1705—1706-ban készült — és XVIII—XIX. századi „*olvastam, ezt is olvastam*” stb. bejegyzések igazolják népszerűségét. Moráliafordításait 1705-ben másolták újra, az utolsó posszeszor 1815-ben írta rá nevét. Thury Zsigmond 61 szombatos kódex adatait sorolta fel; ezekből 153 eredeti szombatos éneket tett közzé Varjas Béla.⁵⁴ Ürmösi Sándor 1855-ben még személyes tapasztalatairól számolhatott be a Küsmöd partján levő Bözödújfalú szombatosairól készült munkájában. Alkalma volt olvasni könyveiket, melyeket Péchitől származtattak a helybeliek. Hallotta Péchiről szóló legendáikat, és feljegyezte, hogy a nép kollektív emlékezete szerint a parasztok azért vették át vallását, mert könnyített az adóterheken.⁵⁵

Talán ez utóbbival magyarázható, hogy az évszázados üldöztetések, testi és lelki gyötrelmek sem tántorították el a szombatos hívőket attól a vallástól és világszemlélettől, melyet Péchi írásaiból ismertek meg. Megőrizve ezzel egy különleges képességű, sajátos szemléletet hirdető egyéniség emlékét a magyar és az egyetemes művelődéstörténet számára.

⁵⁴ Thury i.m. 59. Egyik-másik könyve utat talált nem szombatosokhoz is. MKSzle. 1922. 172. Thury 197 éneket sorolt fel. Varjas további kutatások alapján ezt a számot 153 db-ra szűkítette. Elterjedésükről l. RMKT. i.k. 12—13.

⁵⁵ Ürmösy Sándor, Székely magyar szombatosok Erdélyben. 1855. MTAK Kézirattár. Irod. 4r 396. l.m. Dán R., A szombatos kódexirodalomhoz. ItK. 1972. 194—197., Szombatos szokások és legendák. MIOK Évkönyv. Szerk. Scheiber S. Bp. 1972. 206—218.